

TARİX

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

MÜSƏLMAN ŞƏRQİNDƏ İLK PARLAMENTLİ RESPUBLİKA

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dünyəvi təməl üzərində qurulan parlamentli respublika kimi təhlil edilmiş, hakimiyyətin hər üç qolunun yaradılması göstərilmiş, hökumətin, eləcə də koalision hökumətin, parlamentin tərkibi və fəaliyyəti araşdırılmış, ərazi bütövlüyü uğrunda apardığı mübarizəsi verilmiş, müstəqilliyin tanınması istiqamətindəki çalışmaları əsaslandırılmışdır.

Sonda müstəqil Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisi olması göstərilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, parlamentli respublika, demokratik respublika, Milli Şura, koalision hökuməti.*

Müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublikanın – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından 100 il keçir. Cümhuriyyətin 100 illik yubileyi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 16 may 2017-ci il tarixdə Sərəncam imzalamışdır. Həmin Sərəncamda deyilir: “1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən İstiqlal Bəyannaməsi qəbul edildi. Yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz üzərinə götürdüyü çətin tarixi vəzifəni imkanlarının ən son həddində çalışaraq şərəflə yerinə yetirdi. Azərbaycanın ilk parlamenti və hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi, ölkənin sərhədləri müəyyənləşdirildi, bayrağı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, dövlət quruculuğu sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi, qısa müddətdə yüksək döyüş qabiliyyətli hərbi hissələr yaradıldı, milli tələblərə və demokratik prinsiplərə uyğun dövlət orqanları quruldu, maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi...” [1].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 10 yanvar 2018-ci il tarixli başqa bir Sərəncamı ilə 2018-ci il Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilmişdir [7, 2018, 11 yanvar].

Bir əsr bundan əvvəl yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın tarixində mühüm bir hadisə idi. Çünki əsrlər boyu müstəqillik arzusu ilə yaşayan xalqımız nəhayət ki, öz müstəqil dövlətinə sahib olmuş, xalqımızın qədim dövlətçilik ənənələrini bərpa edərək, dövrə xas dövlət təsisatlarının formalaşdırılmasına, hakimiyyətin hər üç qolunun-qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin yaradılmasına nail olmuşdu. Müsəlman Şərqində, türk aləmində ilk dəfə olaraq dünyəvi, parlamentli müstəqil demokratik respublika yaranmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün Türk və Müsəlman dünyasında dünyəvi təməl üzərində qurulan ilk Türk dövləti idi.

Müsəlman Şərqində ilk demokratik cümhuriyyətin məhz Azərbaycan ərazisində yaranması xalqımızın o dövrdə və o illər ərəfəsində – XIX əsrin sonu və XX əsrin əv-

vəllərində milli müstəqillik və azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır. O illərdə xalqımızın qabaqcıl nümayəndələri, mütəfəkkir adamları və ziyalıları xalqımızın milli azadlıq, milli müstəqillik duyğularını gücləndirmiş, milli oyanış əhval-rəhiviyasını yaymış və bunların yekunu olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxartmışdır.

1918-ci ilin yanvarında Sovet hökuməti Rusiya Müəssislər Məclisini qovduqdan sonra Cənubi Qafqazdan seçilən deputatlar Tiflisdə toplanaraq Zaqafqaziya Seymini, aprel ayında isə Zaqafqaziya Federativ Respublikasını yaratdılar. Lakin rəhbiyyətinin arasında mübarizə Seymin dağılmasına və respublikanın süqutuna gətirib çıxardı. Respublikanın süqutu və Seymə təmsil olunan xalqların öz müstəqil dövlətlərini yaratması tarixi zərurətə gətirdi.

Seymin Azərbaycan nümayəndəliyi mayın 27-də fəvqəladə iclas keçirərək Azərbaycan idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürdü və özünü Müvəqqəti Milli Şura elan etdi. M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi. Milli Şuranın 1918-ci il mayın 28-də keçirilən birinci iclasında Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsi qərar alındı və 6 bənddən ibarət İstiqlaliyyət Bəyannaməsi qəbul edildi. İstiqlal Bəyannaməsində deyilirdi: "Cənubi Qafqazın cənub və şərq hissələrində yerləşən Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlət olmaqla ilk hakimiyyət Azərbaycan xalqına məxsusdur. Azərbaycan siyasi quruluş forması Xalq Cümhuriyyətidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bəynəlxalq birliyin üzvləri ilə, xüsusən həmsərhəd xalqlar və dövlətlərə qonşuluq əlaqələri yaradacaq, ölkə daxilindəki bütün vətəndaşlara vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar verəcək, onların inkişafına şərait yaradacaqdır..." [2, s. 27].

İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin verildiyi ehtəmin gündə Milli Şuranın tapşırığı ilə F.Xoyskinin başçılığı ilə 9 nəfərdən ibarət Cümhuriyyətin ilk hökumət kabineti təşkil edildi.

Azərbaycan Milli hökumətinin ilk böyük uğuru 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Batum müqaviləsinin bağlanması oldu. Bu müqavilə əsasında Osmanlı imperatorluğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tənayın ilk dövlət oldu. Batum müqaviləsinin IV maddəsi yeni yaranmış dövlətimiz üçün həyati əhəmiyyətə malik idi.

Azərbaycan Milli Şurası və Milli hökuməti iyun ayının 16-da (1918) Tiflisdən Gəncəyə köçdü və sentyabrın 15-dək burada fəaliyyət göstərdi. Bakı şəhəri S.Şaumyan başda olmaqla bolşevik-ədnək müvəllərin ixtiyarında idi. İyun ayının 17-də Milli Şura səlahiyyətlərini yeni qurulan Cümhuriyyətə köçürdü. İkinci hökumət kabinetinin əsas vəzifəsi hakimiyyəti ölkənin bütün ərazisinə yaymaq və Bakı şəhərini düşmənlərdən azad etməkdən ibarət idi.

F.Xoyskinin başçılığı etdiyi Milli hökumət bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. İyunun 19-da Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan edildi. 1918-ci il 24 iyun tarixli qərarla üzərində ağ ayypara və səkkizguşalı ulduz təsvir edilmiş qırmızı bayraq Cümhuriyyətin Dövlət Bayrağı təsdiq edildi. Noyabr ayının 9-da bayraq mavi, qırmızı və yaşıl zolaqlardan ibarət yeni Dövlət Bayrağı ilə əvəz olundu. İyunun 26-da milli ordu yaradılmağa başlandı [9, s. 356].

İyul ayının 15-də Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradıldı. Hökumətin 1918-ci il 11 avqust tarixi fərmanı ilə "Ümumi hərbi səfərbərlik" haqqında qənun qəbul edildi. 19 yaşından 24 yaşınadək müsəlman gənclər ordu sıralarına çağırıldı. Sentyabrın 1-də hərbi nazirlik yaradıldı. Baş nazir F.Xoyski eyni zamanda hərbi nazir oldu. General Səməd ağa Mehmandarov isə nazir müavini təyin edildi.

Bakı Xalq Komissarları Sovetinin liderləri ölkə üzərində qoşun yeridib onu tutmaq istədilər. İyunun 27-dən iyulun 1-dək Göyçay yaxınlığında baş vermiş döyüşdə Ba-

kı XKS-nin qoşunları darmadağın edildi. Bu məğlubiyyət Bakı XKS-nin süqutuna sürətləndirdi. Bolşeviklərə düşmən mövqedə dayanən eser-mənşeviklər ədnəklərlə ittifaqa girərək avqustun 1-də [9, s. 166]. "Mərkəzi Xəzər hökuməti" adlandırılan mürtəce bir hakimiyyət orqanı yaratdılar. "Mərkəzi Xəzər hökuməti" də anti-Azərbaycan siyasəti yeridirdi. İngilislərin Bakıya çağırılması da bu hökuməti xilas edə bilmədi. 1918-ci il sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan kömülü hərbi dəstəsi Bakını düşməndən azad etdi. Sentyabrın 17-də Azərbaycan hökuməti tam həyatda Bakıya köçdü. Beləliklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti əsl paytaxtda qoralarşı.

1918-ci ilin noyabrın 16-da fəaliyyətini bərpə edən Milli Şura noyabrın 19-da Azərbaycan Parlamentinin yaradılması haqqında qənun qəbul etdi [2, s. 32]. Bu qanuna görə Parlament 120 nəfərdən ibarət olmalı idi ki, bunun 80-i müsəlman türklər, 21 yer ermənilər, 10 yer ruslar, 5 yer həkmarlar ittifaqı komitəsi, milli azlıqların isə hərəsinə 1 yer ayrılmışdır [2, s. 33]. Azərbaycan Cümhuriyyəti Türk Müsəlman dünyasında ilk dəfə olaraq qadınlara seçib-seçilmək hüququ vermişdi.

Azərbaycan Parlamentinin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də keçirildi. Hüquqşünas və tanınmış siyasi xadim Ə.Topçubaşov Azərbaycan Parlamentinin sədri, H.Ağayev isə onun müavini seçildi. İlk Azərbaycan Parlamenti öz dövrünün demokratik əsaslarla təşkil edilmiş ilk qanunverici orqanı idi. Azərbaycanda yaşayan bütün millət və əzəyli xalqlar bu parlamentdə təmsil edilmişdir. Parlamentdə 11 partiya, fraksiya və qrup təmsil edilmişdir. Parlamentin 17 aylıq fəaliyyəti dövründə 156-a yaxın iclas keçirilmiş, 270-dən çox məsələ müzakirə edilmişdir [5, s. 18]. Azərbaycan Parlamenti öz fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində, xüsusən də parlament mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur.

1918-ci il dekabrın 26-da F.Xoyski 14 nəfərdən ibarət yeni koalisiyon hökumətin tərkibini parlamento təqdim etdi. "Slavyan-Rus Cəmiyyəti"na 3, ermənilərə isə 2 nazir vəzifəsi təklif olundu. Sonuncular nazir vəzifəsindən imtina etdi. Dekabrın 28-də general Tomson bəyanat verərək bu hökuməti müdafiə etdi [9, s. 179]. İngilislər özlərinin nəzarəti altında olan sahələri milli hökumətin ixtiyarına verdi. 1919-cu ilin aprelində Bakıda ingilis general-qubernatorluğu ləğv edildi. Onlar avqustun axırlarınadək Azərbaycan ərazisini bütünlüklə tərk etdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin IV və V hökumət kabinetinə (14 mart 1919-1 aprel 1920) "Müsavat partiyasının liderlərindən biri Nəsib bəy Yusifbəyli başçılıq etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çox çətin və mürəkkəb bir şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycanın ümumi ərazisi 113,9 min kv. km-ə çatırdı ki, burada 3,3 milyon nəfərə yaxın əhali yaşayırdı. Mübahisəsiz ərazisinin sahəsi 97,3 min kv. km, qonşu Gürcüstan və Ermənistanla mübahisəli sayılan ərazisi isə 16,6 min kv. km idi [8, s. 461]. "Böyük Ermənistan" arzusu ilə yaşayan ermənilərin təcavüz hədəfində Azərbaycanın qədim torpaqları olan Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvan torpaqları idi.

Cümhuriyyət hökuməti Qarabağı erməni təcavüzündən qorumaq və bu bölgədə qayda-qənun əhali yaşayır. Mübahisəsiz ərazisinin sahəsi 97,3 min kv. km, qonşu Gürcüstan və Ermənistanla mübahisəli sayılan ərazisi isə 16,6 min kv. km idi [8, s. 461]. "Böyük Ermənistan" arzusu ilə yaşayan ermənilərin təcavüz hədəfində Azərbaycanın qədim torpaqları olan Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvan torpaqları idi.

Ermənistan Respublikası yaranan kimi ermənilər onların yaxınlıqda yerləşən Naxçıvan torpaqlarına təcavüzə başladılar. Naxçıvan əhalisi regionun Azərbaycanın tərkib

hissəsi kimi qorunub saxlanılması üçün inadla mübarizə aparırdı. Bölgənin Azərbaycanlı əhalisi özünü və torpağını qorumaq üçün hələ ki, güclü dövlət idarələrinə və nazırı hər-bi qüvvələrə malik deyildi. Müsəlman əhali daşnakların hücumlarına lazımı cavab verirdilər. Milli vətənpərvər qüvvələr Naxçıvan bölgəsinin erməni təcavüzündən qorumaq üçün 1918-ci ilin noyabrın 18-də Araz-Türk Respublikasını yaradırlar. Bu respublikanın ərazisi Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Ordubad və Sürməli qəzalarını, Sərdarabad, Uluxanlı, Qəmərlı, Vedibasar, Mehri və b. bölgələri əhatə edirdi. Sahəsi 8,7 min kv. km, əhalisi isə 1 milyon nəfərə yaxın idi. Nazirlər Şurasının sədri Əmir bəy Nərimanbəyov, respublikanın paytaxtı Naxçıvan şəhəri idi. Araz-Türk Respublikası Naxçıvanın daşnak hücumlarından qorunmasında mühüm rol oynadı və Azərbaycanla birləşmək üçün yollar axtarırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Naxçıvanı qorumaq üçün imkanı daxilində köməklik edir, danışıqlar aparırdı. Naxçıvanı siyasi dəstək verir, hərbi, iqtisadi və mədəni cəhətdən yardımlar edirdi. Naxçıvan məsələsi bir neçə dəfə Azərbaycan Parlamentində müzakirə edilmiş, erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün əməli tədbirlər görülmüşdür. 1919-cu ilin dövlət büdcəsində Bakı-Culfa demir yolunun qəkilməsi üçün vəsait ayrılmış, dəfələrlə pul vəsaiti göndərilmiş, hərbiçiləri təlim üçün ayırmış, Qarabağ general qubernatorluğu tərkibində Naxçıvan məsələləri üçün müvəkkil təyin edilmişdir. Naxçıvanın Ermənistanın müvəqqəti idarəçiliyinə vermək istəyən ingiliz və amerikalılarla danışıqlar aparılmış, kəskin etirazlarını bildirmişlər. Cümhuriyyət hökuməti Naxçıvana öz suveren hüquqlarını və hakimiyyətini qəti şəkildə bərqərar etmək üçün 1919-cu il fevralın 28-də Araz-Türk Respublikasının yerində Naxçıvan general qubernatorluğu yaradı [10, s. 96]. Əvvəlcə Bahram xan Naxçıvanski, sonra isə Əliyər bəy Haşımbəyov və Səməd bəy Cəmillinski general-qubernator təyin edildilər.

Azərbaycan hökuməti Naxçıvan əhalisinin iradəsinə ifadə edərək qəti surətdə bildirdi ki, Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir, və bu ölkə milli hakimiyyət orqanları tərəfindən idarə olunacaqdır.

Beləliklə, erməni daşnaklarının Naxçıvan torpağını zorla Azərbaycandan ayırmaq cəhdləri boşa çıxır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti son dəfəə mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitə üzlaşsə də ölkənin sosial-iqtisadi həyatı, milli-mədəni quruculuq sahələri ilə bağlı çoxsaylı işlər həyata keçirmişdir. Gömrük xidməti yaradılmış, azad ticarət şəraiti yaratmış, neft sənayesini dirçəltmək üçün əks-milliləşdirmə tədbirlərinə əl atmış, xarici şirkətlərlə sazişlər bağlanmış, maliyyə siyasətini həyata keçirmişdi. Bakı bonu adlandırılan milli pul vahidini dövriyyəyə buraxmış, sosial siyasətlə bağlı proqram hazırlayıb tətbiq etmişdi və s.

Eyni ilə bu dəyişiklikləri mədəni-quruculuq sahəsində də uğurla yerinə yetirmişdi. Təhsil müəssisələri milliləşdirildi, Azərbaycan dili məktəblərdə məcburi fənn kimi təbiiq edildi, bir sıra yer adları dəyişdirildi, "Rusiya tarixi" əvəzinə "Türk xalqlarının tarixi" fənni tədris edilməyə başlandı, Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan söbəsi Qazaxa köçürüldü, Bakı Dövlət Universiteti yaradıldı, ali təhsilli milli kadrların hazırlanmasına başlandı, 100 nəfər azərbaycanlı gənç xarici ölkələrdə təhsil almaq üçün göndərildi, milli kitabxana açıldı, Azərbaycan Teleqraf Agentliyi, Azərbaycan radiosu, Azərbaycan Dövlət Türk Opera Dram Teatrı yaradıldı və s.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qarşısında dayanan ən vacib vəzifə Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin təminləməsi idi. Bunun üçün Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrinin müzakirə edildiyi Paris konfransına sülh nümayəndə heyətinin göndərilməsi idi. Paris Sülh Konfransı 1919-cu il yanvarın 18-dən 1920-ci il yanvarın 21-nə qədər fa-

silələrlə davam edib. Konfransda 27 dövlətin nümayəndələri iştirak etsə də, dünyanın taleyini əsasən "böyük dördlük" – ABŞ prezidenti V. Vilson, Britaniyanın baş naziri L. Corc, Fransanın baş naziri J. Klemanso və İtaliyanın baş naziri V. Orlando həll edirdi. Sülh nümayəndə heyətinə sədr Ə. Topçubaşov, üzvləri isə Məmmədhasən Hacınski, Əhməd bəy Ağayev, Məmməd Məhərrəmov, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Miryaqub Mir-mehdiyev və Ceyhun bəy Hacıbəyov daxil idi. Ə. Ağayev gədə bilmədiyindən onu Abbas bəy Atamalıbəyov əvəz etmişdi. Nümayəndə heyəti çox gec-may ayının əvvəlində Parisə gəlib çıxa bilmişdi. Əsas məqsəd Paris sülh konfransının Ali Şurası tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına nail olmaqdan ibarət idi. Azərbaycan nümayəndə heyəti 1919-cu il may ayının 28-də ABŞ prezidenti Vurdo Vilson tərəfindən qəbul edildi. Qafqaz üçün Rusiya təhlükəsinin getdikcə artdığı bir şəraitdə İngiltərənin xarici işlər naziri lord Kerzonun təklifi ilə 1920-ci il yanvar ayının 11-də sülh konfransı tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyi de-fakto tanındı [8, s. 486]. Bu münasibətlə yanvar ayının 14-ü Azərbaycanda qeyri-ış günü elan olundu, həmin gün Bakıda bayram şənlikləri və hərbi parad keçirildi.

Erməni daşnakların vasitəçiliyi, Sovet Rusiyasının hərbi müdafiəsi nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işğal olundu. Azərbaycan Parlamenti aprel ayının 27-də rus ordusunun təzyiqləri altında hakimiyyət Azərbaycan müsəlman kommunistlərinə təhvil verilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti uğursuz sonluğa baxmayaraq, xalqımızın tarixində mühüm rol oynadı. Cümhuriyyətin yaranması ilə Azərbaycan XIX əsrin əvvəllərində itirdiyi dövlətçiliyi yenidən bərpa etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranışı bütün Müsəlman Türk Dünyası üçün çox əlamətdar hadisə idi. Çünki Azərbaycan dövləti Qərbi ölkələri tərəfindən rəsmi şəkildə tanınan ilk türk və müsəlman respublikası idi.

Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı nəticəsində yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyəti xalqımızın tarixində və təleyində mühüm hadisə idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa vaxtda öz hökuməti, parlamenti, milli ordusu və pul vahidi olan demokratik respublikaya, beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısına və beynəlxalq hüququn subyektinə çevrildi. Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatının qanunauyğun, nəticəsi kimi yaranmış, xalqımızın demokratik əməllərinin qanunları kimi formalaşmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli dövlətçiliyimizin tarixi nailiyyəti idi. O, Azərbaycan xalqının əzəli arzusu olan müstəqilliyin gələcəkdə gerçəkləşməsi üçün zəngin əməllər və möhkəm mənsəvi zəmin verdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ölkəmizin və xalqımızın tarixində və təleyində oynadığı tarixi roldan bəhs edən ümmətimilli lider Heydər Əliyev demişdir: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi ciddi tədbirlər sayəsində bütün dövlətçilik atributları – öz parlamenti, ordusu və pul vahidi olan müstəqil, suveren bir dövlətə çevrildi. O, bütün dövlətçilik göstəricilərinə və prinsiplərinə görə Şərqdə ilk demokratik respublika idi. Azərbaycan Milli Şurasının qəbul etdiyi tarixi bəyannamə yeni yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasətinin başlıca prinsiplərini bütün dünyaya bildirdi. Bəyannamədə elan edilmiş prinsiplər Azərbaycan xalqının öz müqaddaratını müəyyən etmək, insanların hüquq bərabərliyinə hörmət, bütün xarici dövlətlərlə, habelə qonşu xalqlarla dinclik və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətə yaşamaq prinsipləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq nüfuzunu artırdı".

Təəssüf ki, aprel işğalı nəticəsində yaranmış tarixi şərait xalqımıza iştiqlə mücadiləsinə sonadək davam etdirməyə imkan vermədi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sü-

qut etsə də, onun şüurlara aşılmaş olduğu müstəqillik ideyaları bütün məhrumiyyətlərə baxmayaraq, xalqımızın yaddaşından heç vaxt silinmədi. Xalq özünün istiqlal arzularını nəsildən-nəslə ötürdü. 70 il Azərbaycan xalqı Sovet İttifaqının tərkibində yaşasa da müstəqil olmaq arzularından imtina etmədi, müstəqil olmasa da inkişafat nail oldu. Xüsusilə 1970-1980-ci illərdə ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan sürətlə inkişaf etdi, həm iqtisadi, həm sosial sahədə böyük uğurlar qazandı. Görkəmli dövlət xadiminin rəhbərliyi altında həyata keçirilmiş tədbirlər ölkəmizin müstəqillik uğrunda mübarizəsinə real hüquqi-siyasi və iqtisadi əsaslar yaratdı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövləti ideyasının həyata keçirilməsinə öz varlığı kimi inanır və həmin vaxtın yoxlaşmasını aydın görürək bu istiqamətdə müdrikliklə, böyük ustalqla iş aparırdı. Onun müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması istiqamətində apardığı iş xalqımızın uzun illər qəlbində yaşatdığı azadlıq ideyalarını daha da gücləndirdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Naxçıvanda yaşadığı illər, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetində bu görkəmli dövlət xadiminin sədrliyi və təşəbbüsü ilə “Naxçıvan MSSR-in adının dəyişdirilməsi haqqında”, “Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Dövlət hakimiyyəti orqanı haqqında”, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət rəmzləri haqqında” tarixi qərarlar qəbul olundu. Həmin qərarlara əsasən, müstəqilliyimiz əsas atributlarından olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı qəbul olundu və bu bayraq ilk dəfə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin iclas zalında qaldırıldı. Sovet imperiyasının mövcudluğu dövründə bu cür qərarların qəbul edilməsi olduqca müdrik, cəsarətli və uzaqgörən bir addım idi.

1991-ci ildə Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi, Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olduğunu ümumxalq iradəsi ilə təsdiqlədi. Lakin bu dövrdə öz müstəqilliyini boyan edən Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsinin qarşısının alınması üçün bəzi xarici qüvvələr və daxildə olan imperiyapərəst ünsürlər böyük maneələr və problemlər yaratmağa başladılar. Ermənistanın əsasız torpaq iddiası ilə bağlı Azərbaycanca hərbi təcavüzü, separatu qüvvələrin baş qaldırılması, daxildə müxtəlif təxribatlar törədilməsi ölkədə mürəkkəb vəziyyət yaratdı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vəlif Talibov 90-ci illər vəziyyətindən bəhs edərkən demişdir: “Bütün tarix boyu xalqımızın müstəqillik arzusu ilə yanaşı, bu istəyə qarşı həyata keçirilmiş faciə və soyqırım hadisələri də həyretətamiz şəkildə təkrar olunmuşdur. Xalqımızın bəxti onda gətirmişdir ki, ödən əsrin sonlarında nail olduğumuz ikinci dövlət müstəqilliyi üçün real təhliləyə yaranmış bir dövrdə Heydər Əliyev kimi qüdrətli şəxsiyyət yenidən ali hakimiyyətə qayıtmış, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə başlanan milli dövlətçiliyi arzudan reallığa çevirmişdir” [6, s. 347].

1993-cü ildə 1920-ci ildəki tarixin təkrar olunması, müstəqilliyin itirilməsinə üçün xalqımız ümummilli lider Heydər Əliyevi Azərbaycanın siyasi hakimiyyətinə dövlət etdi. Məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi siyasi kurs, strateji xətt Azərbaycanı xilas etdi, onu müasir, müstəqil və güclü dövlətə çevirdi.

Ulu öndər Heydər Əliyev Xalq Cümhuriyyətinin əsl qiymətini vermiş, ölkəmizin dövlətçilik tarixində onun rolunu həmişə yüksək qiymətləndirmiş, cümhuriyyətin xalqımız arasında qaldığı və müstəqillik arzularını daha da gücləndiriyini bildirmişdir. Ümummilli lider Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsində çalışdığı dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 75 illik yubileyi ilk dəfə Naxçıvanda qeyd olunmuşdur.

Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətinin ikinci dövründə Xalq Cümhuriyyəti

yətinin əsl tarixinin, cümhuriyyət xadimlərinin həyat və fəaliyyətinin, siyasi irsinin öyrənilməsi, şəfəfli tarixinin yazılması, bu tarixin bütün yənləri ilə müasir nəsilərə çatdırılması, cümhuriyyət xadimlərinin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi kimi məsələlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmış, onun memarı, qurucusu və xilaskarı olmuşdur. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini qorumağı və möhkəmləndirməyi bacarmış, dövlətçiliyin qorunması üçün qətiyyətli tədbirlər görülmüş, Azərbaycanın müstəqilliyi əbadi və dənəməz etmişdir. Dahi şəxsiyyət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə müstəqil Azərbaycan Respublikası arasında varislik əlaqəsinin təmin etmişdir.

Heydər Əliyev siyasi kursu Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən qətiyyətlə və ardıcıl surətdə həyata keçirilir. Azərbaycan tarixinin şanlı səhifəsi olan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti bu gün də müntəzəm öyrənilir, bu ideyaların inkişaf etdirilməsi və həyata keçirilməsi üçün ciddi işlər görülür. Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 85 illiyi, habelə 90 illiyi münasibətlə xalqa etdiyi müraciətlərdə, keçirdiyi rəsmi qəbullarda cümhuriyyət tarixinə yüksək qiymət vermiş, bu tarixin heç vaxt unudulmayacağı, müstəqillik ideyalarının əbadi yaşayacağını dəfələrlə bildirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı sərəncamı və 2018-ci ilin ölkəmizdə “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” ili elan olunması varislik ənənələrinə və müstəqil dövlət ideyalarına sədəqətin əyani ifadəsidir. Prezident İlham Əliyev demişdir: “Yüz il bundan əvvəl müsəlman aləmində ilk dəfə olaraq demokratik respublika yaranmışdır. Biz fəxr edirik ki, bu respublikamız Azərbaycan xalqı yaradıb və bir daha bütün dünyaya nümayiş etdirib ki, Azərbaycan xalqı böyük xalqdır, istedadlı xalqdır, azad xalqdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və iki il ərzində fəaliyyəti tarixi hadisə idi. Azərbaycan o ölkədir ki, hələ yüz il bundan əvvəl əl ilə demokratik dəyərləri nömkəi boyan edib, öz praktiki fəaliyyətlə onları təmin edib. Bugünkü Azərbaycan müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün demokratik dəyərlərinə sadiq olmasının bariz nümunəsidir”.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 16 fevral 2017-ci il. “Azərbaycan” qəz., 16.05.2017.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, I c., Bakı, 2004, 440 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, II c., Bakı, 2005, 472 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan. Baş məsləhətçi Vəlif Talibov / Tərtib edəni və ön sözün müəllifi İsmayıl Hacıyev. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2010, 384 s.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I c., Bakı: Azərbaycan, 1998, 976 s.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illiyi münasibəti ilə keçirilən tədbirdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vəlif Talibovun çıxışı. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi. Rəsmi sənədlər. 1996-2011. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 536 s.
7. “Azərbaycan” qəz.

8. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V c. 1900-1920-ci illər, Bakı: Elm, 2008, 696 s.
9. Əzizov T. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Zaman, 1997, 256 s.
10. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı Universiteti, 1996, 328 s.
11. "Müstəqil Azərbaycanın genişmiqyaslı nailiyyətləri digər ölkələr üçün mükəmməl nümunədir". 28 may Respublika günü münasibəti ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi. 26.05.2017. "Azərbaycan" qəzeti, 27.05.2017.
12. Paşayev A. Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol. Bakı: Adiloğlu, 2005, 88 s.

Исмаил Гаджиев

ПЕРВАЯ ПАРЛАМЕНТСКАЯ РЕСПУБЛИКА НА МУСУЛЬМАНСКОМ ВОСТОКЕ

В статье Азербайджанская Демократическая Республика исследована как парламентская республика, построенная на светской основе, показано создание всех трёх ветвей власти, исследованы состав и деятельность коалиционной власти и парламента, показана борьба за территориальную целостность, обоснованы работы в направлении признания независимости.

В конце сказано, что независимая Азербайджанская Республика является преемником Азербайджанской Демократической Республики.

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, парламентская республика, демократическая республика, Национальный Совет, коалиционная власть.*

Ismayil Hajiyev

THE FIRST PARLIAMENTARY REPUBLIC IN THE MUSLIM EAST

In the article the Azerbaijan People's Republic is analyzed as the parliamentary republic based on secular foundation and formation of the three branches of the government is shown. The content and activity of the government, as well as coalition government, parliament are explored, its struggle for the territorial integrity and operations in the direction of recognition of the independence are alleged.

In the end the Republic of Azerbaijan is shown to be the successor of the Azerbaijan People's Republic.

Keywords: *Azerbaijan People's Republic, parliamentary republic, democratic republic, National Council, coalition government.*